

Jonathan Sacks

Niet in Gods naam

Een pleidooi tegen religieus extremisme en
religieus geweld

KOK

Tweede druk, 2017

© 2016 – Uitgeverij Kok
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.kok.nl

Oorspronkelijk verschenen onder de titel *Not in God's Name* bij
Hodder & Stoughton, London, United Kingdom.
Copyright © Jonathan Sacks, 2015
Vertaling WordFlat, Jaap Slingerland
Opmaak omslag Garage BNO
Opmaak binnenwerk ZetSpiegel, Best
ISBN 978 90 435 2718 7
ISBN e-book 978 90 435 2719 4
NUR 700

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

1

Altruïstisch kwaad

De mens bedrijft het kwaad nooit zo uitvoerig en blijmoedig als wanneer hij dat pleegt uit religieuze overtuiging.

Blaise Pascal

Als religie mensen in moordenaars verandert, huilt God.

Dat vertelt het boek Genesis ons. Nadat hij menselijke wezens naar zijn beeld geschapen heeft, ziet God hoe de eerste man en vrouw het eerste gebod overtreden en ziet hij hoe het eerste menskind de eerste moord pleegt. In een mum van tijd was toen ‘de aarde verdorven en vol onrecht’. God ‘zag dat alle mensen op aarde slecht waren’. Daarna lezen we een van de meest bittere zinnen uit de religieuze literatuur: God ‘kreeg er spijt van dat hij mensen had gemaakt en voelde zich diep gekwetst’ (Gen. 6:6).

Te vaak in de geschiedenis van het geloof hebben mensen gedood in de naam van de God van het leven, oorlog gevoerd in de naam van de God van vrede, gehaat in de naam van de God van liefde en hebben ze wreedheid bedreven in de naam van de God van medeleven. Als dat gebeurt, spreekt God, soms met een zachte, nauwelijks hoorbare stem, bijna overschreeuwd door het kabaal van hen die zeggen namens hem te praten. En wat hij op zulke momenten zegt is: *niet in mijn naam*.

Religie in de vorm van polytheïsme kwam ter wereld om macht te billijken. Niet alleen was er binnen het polytheïsme geen schei-

ding van kerk en staat; religie was zelfs de transcendente rechtvaardiging van de staat. Waarom bestond er hiërarchie op aarde? Omdat er hiërarchie is in de hemel. Zoals de zon regeert over de hemel, zo regeert de farao, de koning of de keizer over het land. Als anderen werden onderdrukt, als weinigen heersten over velen en als hele volkstammen tot slavernij werden gedwongen, dan was dat bedoeld – naar men zei – om de heilige orde te beschermen die geschreven was in het weefsel van de realiteit zelf. Als die orde verdween, restte enkel chaos. Polytheïsme was dus de kosmologische rechtvaardiging van de hiërarchische maatschappij. De bijbehorende monumentale gebouwen, de ziggoerats van Babylon en de piramiden van Egypte die onderaan breed zijn en bovenaan smal, waren de zichtbare symbolen van die hiërarchie. Religie was de dekmantel van heiligheid waarmee het naakte streven naar macht werd gemaskeerd.

Dit was de achtergrond waartegen, als blijvend protest, het abrahamitische monotheïsme opkwam. Niet ineens, maar uiteindelijk, poneerde die geloofsopvatting buitengewone stellingen. Het monotheïsme beweerde dat ieder mens, ongeacht huidskleur, cultuur, klasse of geloof, Gods evenbeeld was. De hoogste Macht stapte de geschiedenis binnen om de meest machtelozen te bevrijden. Een maatschappij wordt in het monotheïsme beoordeeld op de manier waarop wordt omgegaan met de zwakste en meest kwetsbare leden ervan. Het leven is heilig. Moord is zowel een misdaad als een zonde. Er behoort tussen mensen een verbond te bestaan van rechtvaardigheid en gerechtigheid, genade en compassie, vergeving en liefde. Hoewel in de vroegste boeken van de Hebreeuwse Bijbel opdracht wordt gegeven tot oorlog zijn binnen enkele eeuwen de profeten Jesaja en Micha de eerste stemmen die opgaan voor vrede als ideaal. Er zou een dag komen, zeiden zij, waarop de mensen op aarde hun zwaarden zouden omsmeden tot ploegscharen, hun speren tot snoeimessen en ze geen oorlog meer zouden voeren. Volgens de Hebreeuwse Bijbel kwam het abrahamitische, monotheïstische geloof op als afwijzing van het imperialisme en het gebruik van dwang waardoor sommigen tot meesters en anderen tot slaven gemaakt werden.

Abraham zelf, de man die in hoog aanzien staat bij 2,4 miljard christenen, 1,6 miljard moslims en 13 miljoen joden, heerste niet over een keizerrijk, voerde geen leger aan, veroverde geen grondgebied, deed geen wonderen en sprak ook geen profetieën uit. Hoewel hij anders leefde dan zijn burens, vocht hij wel voor hen en bad hij voor hen in misschien wel de meest vermetele taal van een mens tot God: ‘Hij die rechter is over de hele aarde moet toch rechtvaardig handelen?’ (Gen. 18:25). Hij probeerde trouw te zijn aan zijn geloof en een zegen voor anderen, ongeacht hun geloof.

Dat idee, dat daarna vele eeuwen genegeerd is, blijft de meest kernachtige definitie van het abrahamitische geloof. Het is niet onze taak om de wereld te veroveren of te bekeren of anderen een uniform geloof op te leggen. Het is onze taak een zegen voor de wereld te zijn. Het inzetten van religie voor politieke doeleinden is geen rechtvaardigheid, maar afgoderij. Het was Machiavelli, en niet Mozes of Mohammed, die zei dat het beter is om gevreesd dan geliefd te zijn; het is de geloofsbelijdenis van terroristen en mensen met bomgordels. Het was Nietzsche, de man die als eerste de woorden ‘God is dood’ opschreef, wiens ethiek de wil tot macht behelsde.

God invoeren om geweld tegen onschuldigen te rechtvaardigen is geen daad van heiligheid, maar van heiligschennis. Het is een vorm van godslastering. Het is Gods naam ijdel gebruiken.

Sinds de aanval op het Pentagon en de Twin Towers in New York op 11 september 2001 is het religieus geïnspireerde geweld niet verminderd. Na oorlogen in Afghanistan en Irak, interventies in Libië en Syrië, regimewisselingen in vele Midden-Oosterse landen en de opkomst van IS, na meer dan een decennium tijd om het probleem te kunnen overdenken, is het Westen zwakker geworden en de radicale politieke islam juist sterker.

Al Qaida en de islamistische ideologie die aan deze beweging ten grondslag ligt, hebben wereldwijd tientallen, misschien wel honderden, gelijksoortige groepen voortgebracht en noch zij, noch hun

terroristische handelingen, vertonen enig spoor van verzwakking. In november 2014 vonden er bijvoorbeeld 664 jihadistische aanslagen plaats in 14 landen, die een totaal van 5042 dodelijke slachtoffers eisten. In een rapport van de BBC World Service en het International Centre for the Study of Radicalisation aan King's College Londen werd geconcludeerd dat het islamistische extremisme 'sterker dan ooit' is, ondanks de afnemende rol van Al Qaida.¹

We zijn via televisie en sociale media gewend geraakt aan beelden, waarvan we dachten dat die verbannen waren naar de middeleeuwen. Onthoofde gijzelaars. Soldaten die met bijlen worden doodgehakt. Een Jordaanse piloot die levend verbrand wordt. Onschuldige bevolkingsgroepen worden afgeslacht. Schoolkinderen worden in koelen bloede vermoord. Jonge meisjes worden seksueel mishandeld en als slaven verkocht. Kinderen van tien worden veranderd in zelfmoordterroristen. In een rapport van het Comité voor de Rechten van het Kind van de Verenigde Naties uit februari 2015 werd gesproken over massaexecuties van jongens door IS en over kinderen die onthoofd of levend begraven werden.² Kerken, synagogen en moskeeën zijn met de grond gelijk gemaakt, heilige plaatsen zijn ontwijfd, biddende mensen zijn om het leven gebracht en christenen zijn ontvoerd en gekruisigd. Eeuwenoude gemeenschappen zijn uit hun verblijfplaatsen verdreven.

Christenen worden op vele plaatsen op aarde systematisch vervolgd. In het gehele Midden-Oosten hebben ze te maken met bedreiging, opsluiting en moord. In Afghanistan is het christendom nagenoeg uitgeroeid. In 2010 werd daar de laatst overgebleven kerk volledig afgebrand. Mensen die zich er tot het christendom bekeken, riskeren de doodstraf. In Syrië zijn naar schatting zo'n 450.000 christenen op de vlucht geslagen. Ook leden van andere religies, onder wie mandaeërs, jezidi's, bahá'ís en mensen met een islamitisch minderheids geloof, hebben te maken met vervolging en moord.

In Egypte leven 5 miljoen kopten in angst. In 2013 vond in dat land de grootste, gerichte aanval op christenen plaats sinds de 14^e eeuw, waarbij meer dan vijftig kerken werden gebombardeerd of

verbrand bij een aanval die de Kristallnacht van Egypte wordt genoemd.³ Jonge koptische meisjes worden ontvoerd, tegen hun wil tot de islam bekeerd en uitgehuwelijkt aan moslimmannen. Als ze proberen terug te keren tot hun christelijke geloof, dan wacht hen opsluiting en de dood.⁴

In 2001 waren er 1,5 miljoen christenen in Irak, inmiddels zijn het er nog maar nauwelijks 400.000. In 2014 begon IS christenen programmatisch te onthoofden en uit te moorden, waarbij ze verklaarden dat iedereen die weigert zich tot de islam te bekeren 'gedood of gekruisigd zal worden of de handen en voeten zullen worden afgehakt.' Christenen zijn verdreven uit Mosul, de tweede stad van Irak, waar ze al meer dan zestien eeuwen aanwezig waren.

In Soedan zijn sinds 1984 naar schatting 1,5 miljoen christenen omgebracht door de Arabische moslimmilitie Janjaweed. In Pakistan verkeren christenen eveneens in staat van angst. In november 2010 werd Asia Noreen Bibi, een christelijke vrouw uit de provincie Punjab, veroordeeld tot dood door ophanging voor het overtreden van de Pakistaanse wet op godslastering. De beschuldiging kwam voort uit een incident waarbij ze water had gedronken in het gezelschap van islamitische boerenhulpen. Die hadden geprotesteerd omdat ze als christen de drinkbeker niet zou hebben mogen aanraken. Er volgde een ruzie en de hulpen beschuldigden Asia Bibi van blasfemie. Op dit moment van schrijven bevindt ze zich nog altijd in eenzame opsluiting, in afwachting van een hoger beroep om haar leven te redden.

Een eeuw geleden maakten christenen twintig procent uit van de bevolking van het Midden-Oosten. Nu is dat vier procent. Wat er gebeurt, is de religieuze equivalent van etnische zuivering. Het is een van de misdaden tegen de menselijkheid van onze tijd.

Ook moslims zelf ondergaan vervolging, bijvoorbeeld in Myanmar, Zuid-Thailand, Sri Lanka, China en Oezbekistan. Achtduizend vonden er de dood tijdens de massaslachting bij Srebrenica in 1995 en vele anderen zijn verkracht, gemarteld of gedeporteerd. In Cambodja zijn er in de jaren zeventig maar liefst een half miljoen gedood door de Rode Khmer en daarbij werden 132 moskeeën ver-

nietigd. In Hebron opende in 1994 de religieuze jood Baruch Goldstein, arts en geboren in Amerika, het vuur op Palestijnse moslims die aan het bidden waren in het heiligdom van Abraham, een actie waarmee hij 29 mensen doodde en er nog eens 125 verwondde. Op 2 juli 2014 werd een zeventien jaar oude Palestijn, Mohamed Abu Khdeir, gekidnapt en op een gruwelijke manier vermoord bij een wraakaanval na de moord op drie Israëliische tieners. Op 10 februari 2015 werden drie moslims gedood in Chapel Hill in North Carolina, naar verluidt door een militante atheïst.

Moslims vormen de meerderheid van de slachtoffers van islamistisch geweld. In een rapport, op basis van de database betreffende wereldwijde terreur van de universiteit van Maryland, werd geschat dat circa de helft van de terroristische aanvallen plaatsvonden in Irak, Afghanistan en Pakistan, landen die elk grotendeels een moslimpopulatie kennen. En zestig procent van de slachtoffers zijn afkomstig uit deze landen.⁵ Een van de meest tragische voorvallen vond plaats in Peshawar in Pakistan, waar op 15 december 2014 gewapende Taliban een door militairen bestuurde school aanvielen en 141 mensen aflachtten, onder wie 132 kinderen. Vele moslims voelen zich ernstig bedreigd door wat zij zien als westerse vijandelijkheid, die zich zou openbaren in de vorm van burgerslachtoffers in Irak, drone-aanvallen in Pakistan of Israëliische vergelding voor raketaanvallen van Hamas. Soms is die perceptie van westerse vijandelijkheid een veralgemeniseerd antagonisme, in landen waarin moslims een minderheid vormen.

Intussen is het antisemitisme weer op volle kracht teruggekomen, terwijl de Holocaust ons nog vers in het geheugen ligt. Op 27 januari 2000, bij de 55^e verjaardag van de bevrijding van Auschwitz, zegden de leiders van elk land in Europa in Stockholm toe een doorlopend programma te blijven uitvoeren over de Holocaust en tegen racisme. Sindsdien is het antisemitisme in ieder Europees land toegenomen. Joden vertrekken uit Frankrijk, Nederland, Noorwegen, Zweden, België en Hongarije omdat ze bang geworden zijn. Uit een enquête door het Bureau voor de Grondrechten van de Europese Unie, waarvan de uitslag in november 2013 werd gepu-

bliceerd, bleek dat een derde van de Joden in Europa overwoog te vertrekken.

In Kopenhagen werd op 14 februari 2015 een Joodse, vrijwillige beveiligiger vermoord bij een synagoge. In Parijs werden op 9 januari 2015 vier Joden gedood in een koosjere supermarkt. In mei 2014 werden drie mensen gedood door een schutter in het Joods Museum in Brussel. In Toulouse werden in 2012 een Joodse leraar en drie schoolkinderen vermoord. In deze laatste drie gevallen waren de daders in Frankrijk geboren moslims. In de zomer van 2014 werd een synagoge nabij de Bastille in het centrum van Parijs omsingeld door een grote en agressieve menigte die scandeerde 'Dood aan de Joden'.

Dat de uitroep 'Joden aan het gas' opnieuw gehoord zou worden in Duitsland en dat verschillende Europese landen nu door Joden als onveilige woonplek worden beschouwd, is zeer wonderlijk gezien decennia aan antiracistische wetgeving, interreligieuze dialoog en Holocaustonderwijs. Joden zijn bang dat 'Nooit weer' misschien verandert in 'Ooit weer'.

Echter niet alleen aanhangers van de abrahamitische geloven liggen onder vuur. Dat geldt evenzeer voor boeddhisten, hindoes, sikhs, zoroastristen en bahá'ís. In Noord-Irak kon de eeuwenoude sekte van de jezidi's maar ternauwernood ontsnappen aan genocide door IS. Naast slachtoffers zijn meerdere leden van de niet-abrahamitische geloven, vooral nationalistische boeddhisten en hindoes, echter ook daders. Religievrijheid, een recht dat is vastgelegd in artikel 18 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, staat momenteel onder druk in meer dan een kwart van de landen op aarde. Een rapport met de titel *Religious Freedom in the World*⁶ ('Religieuze vrijheid in de wereld'), dat betrekking heeft op de jaren 2012-2014, vermeldt dat er een merkbare verslechtering plaatsgevonden heeft in 55 van de 196 landen op aarde, ofwel door autoritaire regimes, ofwel door islamistische groeperingen. Dit is een zeer zorgwekkende tijd.

Hannah Arendt, die bij het schrijven over de rechtszaak tegen de nazi-oorlogscrimineel Adolf Eichmann de beroemde frase ‘de banaliteit van het kwaad’ muntte, suggereerde daarmee, al dan niet ten onrechte, dat velen van hen die de ‘definitieve oplossing’ – de geplande uitroeiing van alle Joden in Europa – ten uitvoer brachten, gezichtsloze bureaucraten waren die regeringsorders uitvoerden, meer uit gehoorzaamheid dan uit haat. Er is echter niets banaals aan het kwaad dat momenteel grote delen van de wereld overspoelt.

Velen van de daders, inclusief zelfmoordterroristen en jihadisten, zijn afkomstig uit Europese gezinnen, zijn universitair geschoold, en werden tot hun radicalisering door hun vrienden en burens beschouwd als vriendelijke, aardige mensen. In tegenstelling tot de nazi’s, die uit alle macht probeerden hun misdaden aan het oog van de wereld te onttrekken, doen de terroristen van vandaag juist hun uiterste best om met die misdaden te koop te lopen, waarbij ze professioneel geproduceerde video’s en de nieuwste socialemedia-technologieën gebruiken. Hun totale gebrek aan conscientieus handelen bij het bedrijven van zaken die door toonaangevende islamitische juristen en theologen als verboden, zondig en tegen de Koran worden beschouwd is adembenemend. In Gwoza in Nigeria beschreef een van de overlevenden van een slachtpartij door de islamistische groepering Boko Haram aan een verslaggever hoe de radicalen hun medemoslims kalm een voor een ombrachten. ‘Ze vertelden ons dat ze Gods werk aan het doen waren, hoewel alle mensen die ze voor mijn ogen neerschoten moslims waren. Ze zagen er gelukkig uit.’⁷

We hebben een term nodig om dit dodelijke fenomeen te beschrijven. Het is een fenomeen dat in staat is om gewone, niet-psychopathische mensen te veranderen in koelbloedige moordenaars van schoolkinderen, hulpverleners, journalisten en mensen in gebed. Het is, om het maar een naam te geven, *altruïstisch kwaad*: kwaad dat wordt bedreven voor een heilig doel, uit naam van hooggestemde idealen.

Hiermee doel ik niet op het soort gedrag waar mensen het over oneens zijn, abortus bijvoorbeeld, of hulp bij zelfdoding. Evenmin heb ik het over zaken als de zeer complexe kwestie van burger-

slachtoffers in een asymmetrische oorlog. Ik bedoel het kwaad dat we allemaal als zodanig herkennen. Het afmaken van de zwakken, de onschuldigen, de allerjongsten en alleroudsten, dat is het kwaad. Mensen vermoorden om hun religie, ras of nationaliteit, dat is het kwaad. Het was om die reden dat bij de processen van Neurenberg na de Tweede Wereldoorlog het concept van misdaden tegen de menselijkheid in het leven werd geroepen, om zo wereldwijde kracht te geven aan het principe dat sommige daden zo monsterlijk zijn dat ze niet kunnen worden vergeelijkt door een ‘ik volgde alleen maar bevelen op’. Sommige daden gaan zo sterk in tegen ons concept van menselijkheid dat ze niet kunnen worden gerechtvaardigd als het middel voor een groot, nobel of heilig doel.

Er is niets specifiek religieus aan altruïstisch kwaad. Een aantal van de belangrijkste voorbeelden van dit fenomeen in de moderne geschiedenis – nazi-Duitsland, stalinistisch Rusland, het China van Mao Zedong, het Cambodja van Pol Pot – waren nadrukkelijk seculier. De massamoorden die daar plaatsvonden, waren wraakoefeningen voor grieven uit het verleden, correcties van als zodanig beschouwd onrecht, eerherstel voor een land, of exercities om een maatschappelijke orde te scheppen die de wereld gelijkheid en vrijheid zou brengen. Alleen in fictie wordt het grote kwaad bedreven door karikaturen van kwaadaardigheid: Darth Vader, Lord Voldemort, Sauron of The Joker. In de werkelijke geschiedenis wordt het grote kwaad gepleegd door mensen die trachten een geromantiseerde gouden eeuw terug te brengen en bereid zijn hun leven en de levens van anderen op te offeren voor wat zij beschouwen als een groot en zelfs heilig doel. In sommige gevallen vinden ze dat ze ‘Gods werk doen’. Ze ‘zien er gelukkig uit’.

Op die manier veranderen dromen over een utopie in nachtmerries over de hel.

Er is in de afgelopen jaren al veel gezegd en geschreven over het verband tussen religie en geweld. Er zijn daarbij drie antwoorden

naar boven gekomen. Het eerste luidt: religie is *de* belangrijkste bron van geweld. Als we dus een vrediger wereld willen, dan moeten we religie afschaffen. Het tweede is: religie is *geen* bron van geweld. Mensen worden, zoals Hobbes zei, gewelddadig gemaakt door angst, eer en het ‘eeuwige en rusteloze verlangen naar macht na macht, dat pas ophoudt met de dood’.⁸ Religie heeft er dan niets mee te maken. Zij kan weliswaar door manipulatieve leiders gebruikt worden om mensen te motiveren tot oorlogsvoering, juist omdat ze mensen inspireert tot heroïsche daden als zelfopoffering, maar religie zelf leert ons lief te hebben en te vergeven, niet om te haten en vechten. Het derde antwoord is: *hun* religie wel, *onze* religie niet. Wij zijn voor vrede. Zij zijn voor oorlog.

Geen van deze drie antwoorden is juist. Wat het eerste antwoord betreft: Charles Philips en Alan Axelrod hebben in de *Encyclopedia of Wars* (‘Encyclopedie van oorlogen’) 1800 conflicten geïnventariseerd en vastgesteld dat minder dan tien procent ervan überhaupt iets met religie te maken had.⁹ Een onderzoek naar ‘God en oorlog’ van de BBC maakte duidelijk dat religie in veertig procent van de conflicten een zekere rol speelde, maar meestal was dat een bescheiden rol.¹⁰

Het tweede antwoord is misplaatst. Als terroristen of militaire groepen een heilige oorlog uitroepen, hun strijd omschrijven als een gevecht tegen satan, als ze ongelovigen ter dood veroordelen en moorden plegen terwijl ze uitroepen ‘God is groot’, dan is het absurd om te ontkennen dat ze handelen uit religieuze motieven. Religies zoeken vrede, maar op hun eigen voorwaarden. Dat is geen recept voor vrede, maar voor oorlog.

Het derde antwoord is een klassiek voorbeeld van ‘*in-group*voorkeur’. Bijna zonder uitzondering beschouwen mensen hun groep als superieur aan die van anderen. Henry Tajfel, een van de grondleggers van de sociale-identiteitstheorie, toonde aan hoe sterk dit effect is – zelfs bij een volstrekt triviale groepsindeling. In een bepaald experiment verdeelde hij mensen in twee groepen op basis van niet meer dan kop of munt. Toch vonden mensen de leden van hun eigen groep aardiger dan de leden van de andere groep, hoewel

ze elkaar voordien nog nooit hadden ontmoet en wisten dat ze op zuiver willekeurige basis waren ingedeeld. Groepen hebben net als individuen behoefte aan eigenwaarde en ze zullen feiten zo interpreteren dat hun eigen gevoel van superioriteit erdoor bevestigd wordt.¹¹ Het judaïsme, het christendom en de islam beschouwen zichzelf elk als een religie van vrede, hoewel ze allemaal op enig punt in hun geschiedenis aanleiding tot geweld hebben gegeven.

Waar ik me in dit boek op wil richten is niet zozeer de algemene relatie tussen religie en geweld, als wel de specifieke uitdaging van het gepolitiseerd religieus extremisme in de eenentwintigste eeuw. De heropleving van religie als wereldwijd krachtenveld raakte het Westen, terwijl het er niet tegen beschermd of op voorbereid was, omdat het nog in de greep verkeerde van een narratief dat een heel ander verhaal vertelde.

Er wordt wel gezegd dat 1989, het jaar waarin de Berlijnse muur instortte en de Koude Oorlog eindigde, de slotakte markeerde van een grootschalig drama, waarbij eerst religie en daarna politieke ideologie, het leven lieten na een extra lange tijd op de intensive care te hebben gelegen. De eeuw van de ware gelovige, religieus dan wel seculier, was afgelopen. De plaats die hij bekleedde werd nu ingenomen door de markteconomie en de liberale democratische staat, waarbinnen het individu en zijn of haar recht om naar eigen voorkeur te leven belangrijker werd dan iedere andere geloofsbelijdenis of gedragscode. De hymne van deze nieuwe verdeling was 'Imagine' van John Lennon, een visioen van een post-ideologische, post-religieuze wereld, met 'nothing to kill or die for' ('niets om voor te doden of te sterven').

Dat was het laatste hoofdstuk van een verhaal dat begon in de zeventiende eeuw, de laatste grote eeuw van de godsdienstoorlogen. Het Westen had toen een proces van secularisatie doorgemaakt dat vier eeuwen in beslag had genomen.

Als eerste, in de zeventiende eeuw, kwam de secularisatie van de *kennis* in de vorm van natuurwetenschap en filosofie. Daarna, in de achttiende eeuw, volgde de secularisatie van de *macht* middels de

Amerikaanse en de Franse revolutie en de scheiding van kerk en staat – radicaal in Frankrijk, minder leerstellig in de Verenigde Staten. In de negentiende eeuw kwam de secularisatie van de *cultuur* op, waarin kunstgalerieën en musea alternatieven werden voor kerken als ontmoetingsplaatsen voor het sublieme. Ten slotte volgde in de jaren 1960 de secularisatie van de *moraliteit*. Die secularisatie vond plaats door toepassing van een principe dat voor het eerst een eeuw eerder door John Stuart Mill werd gepropageerd – namelijk dat het voorkomen van schade of letsel bij anderen de enige grond is die rechtvaardigt dat iemand, inclusief de staat, mag ingrijpen in gedrag in de privésfeer. Dit was het begin van het einde voor de traditionele ethische codes, ze begonnen vervangen te worden door de ongebonden heiligheid van het individu, de autonomie, vrije rechten en keuzes.

Zo tegen het einde van de twintigste eeuw waren de meeste wetenschappers het er wel over eens dat religie dan misschien niet was ontzenuwd, maar in elk geval wel aantoonbaar overbodig was geworden. Niet langer hebben we de Bijbel nodig om het heelal te verklaren, want nu hebben we de wetenschap. We hebben geen gewijd ritueel nodig om het menselijk lot te sturen. Daarvoor hebben we nu de technologie. Als we ziek zijn, hebben we geen gebed nodig. We hebben dokters, medicatie en chirurgie. Als we depressief zijn, is er een alternatief voor religieuze troost: antidepressiva. Voelen we ons overweldigd door schuld, dan kunnen we naar de psychotherapeut gaan in plaats van naar de biechtstoel. Zij die zoeken naar transcendentie kunnen terecht bij rockconcerten en sportwedstrijden. En wat de menselijke sterfelijkheid betreft: volgens de columns met adviezen kunnen we daar het beste maar niet te veel over nadenken. Mensen zijn dan misschien vrij onzeker over het bestaan van God, maar weten redelijk zeker dat als wij hem met rust laten, hij ons dan ook met rust laat.

Wat de secularisten echter over het hoofd zien is dat de *homo sapiens* het dier is dat betekenis zoekt. Als er één ding is waar de grote instituten van de moderne wereld niet in voorzien, dan is dat betekenis. De wetenschap vertelt ons wel hoe, maar niet wan-

neer. Technologie geeft ons wel macht, maar is geen gids bij het gebruiken van die macht. De markt geeft ons keuzes, maar verstrekt ons geen instructies over het maken van die keuzes. De liberale democratische staat geeft ons de vrijheid om te leven zoals we verkiezen, maar weigert ons uit principe te vertellen wat we dan moeten kiezen.

Wetenschap, technologie, de vrije markt en de liberale democratische staat hebben ons in staat gesteld als nooit tevoren te genieten van kennis, vrijheid, levensverwachting en rijkdom. Ze behoren tot de grootste prestaties van de menselijke beschaving en moeten daarom worden verdedigd en gekoesterd. Wat ze echter niet doen, en ook niet kunnen doen, is antwoord geven op de drie vragen die ieder weldenkend mens zich in de loop van zijn of haar leven op enig moment zal stellen: ‘Wie ben ik?’, ‘Waarom ben ik hier?’, ‘Hoe moet ik dan leven?’. Het antwoord op deze drie vragen is niet descriptief, maar prescriptief, niet procedureel, maar substantief. Het resultaat van secularisatie is echter dat de eenentwintigste eeuw ons heeft opgezadeld met een maximale keuzevrijheid en een minimum aan betekenis.

Religie is teruggekomen omdat het niet meevalt om te leven zonder betekenis. Om die reden is geen maatschappij erin geslaagd om lang te overleven zonder een religie of een plaatsvervanger daarvan. De twintigste eeuw toonde aan, in al zijn wreedheid en volstrekt definitief, dat de grote moderne plaatsvervangers van religie – de natie, het ras en de politieke ideologie – evenzeer vatbaar zijn voor het brengen van mensenoffers aan surrogaatgodheden.

De religie die is teruggekomen is niet de vriendelijke, quiëtistische, irenische en oecumenische variant die we, in het Westen, steeds meer verwachtten. In plaats daarvan is het religie in haar meest strijdbare en agressieve vorm, klaar om strijd te leveren met de vijanden van de Heer, het einde der tijden naderbij te brengen, een einde te maken aan de hoogtijdagen van de decadentie, kortom klaar om de eindoverwinning op te eisen voor God, de waarheid en de onderwerping aan de goddelijke wil.

Niet alle antimoderne religie is overigens gewelddadig, integen-

deel. Zeer religieuze joden (*haredim*) zijn meestal quiëtistisch, net als christelijke groepen als de mennonieten en de amish en moslim-groepen als de soefi's. Wat zij zoeken is eenvoudig de mogelijkheid om afgezonderd van de wereld te leven, gemeenschappen op te zetten vanuit hun waarden en in geest en ziel dichter bij God te komen. Op hun geheel eigen manier getuigen die pogingen van elegantie.

Onmiskenaar is echter de grootste bedreiging van vrijheid in de postmoderne wereld de radicale, gepolitiseerde religie. Zij vormt het gezicht van altruïstisch kwaad in onze tijd.

Er is een antwoord nodig op deze vorm van religie, maar van wie? Intellectuelen hebben extreem gewelddadige reacties op hun werk gekregen. De controversie rondom *De duivelsverzen* (1989) leidde bijvoorbeeld tot de moord op de Japanse vertaler ervan, het neersteken van de Italiaanse vertaler, het neerschieten van de Noorse uitgever en de verbrandingsdood van 35 gasten op een receptie ter gelegenheid van de boekpublicatie in Turkije.

In Nederland werd in 2004 Theo van Gogh, die de film *Submission* gemaakt had, op klaarlichte dag vermoord in het centrum van Amsterdam. Eerst werd hij van dichtbij meerdere malen beschoten en daarna in een poging tot onthoofding met een mes belaagd. De Deense cartoons uit 2005 leidden tot gewelddadige demonstraties in heel Afrika, Azië en het Midden-Oosten, waarbij minstens tweehonderd mensen de dood vonden.

Nadat paus Benedictus XVI in 2006 een lezing aan de universiteit van Regensburg verzorgd had, werden er op de Westelijke Jordaanoever en in Gaza vijf kerken aangevallen, werd in Mogadishu een Italiaanse non van 65 jaar vermoord en werd er in Mosul een christelijke priester ontvoerd en onthoofd. In Parijs werd het kantoor van *Charlie Hebdo*, het Franse satirische tijdschrift, in 2011 met een brandbom belaagd en in januari 2015 door terroristen aangevallen, waarbij de redacteur, cartoonisten en andere medewerkers

het leven lieten. In een tijd van globalisering is meningsuiting niet langer vrij.

Het meest strijdlustige antwoord op deze terreur was afkomstig van de ‘nieuwe atheïsten’, een groep die opgeld deed na de aanvallen op de Twin Towers. Helaas maakten zij zichzelf al snel ongehoorbaar door karikaturen te schetsen en, overduidelijk ten onrechte, te stellen dat alle religie tot geweld leidt en dat het meeste geweld kan worden herleid tot religie. Dat komt neer op het verrichten van microchirurgie met een pneumatische boorhamer. Elke religie heeft gewelddadige momenten gekend – net als alle religievervangers – en ook hebben ze allemaal perioden van tolerantie, ruimdenkendheid en vrede op hun conto staan.

In het algemeen leidt het Westen aan de neiging om de vorige oorlog te voeren en niet de volgende. De Koude Oorlog leidde, in de personen van Friedrich Hayek, Karl Popper en Isaiah Berlin, tot grote verdedigers van de vrijheid. Hun doelwit was echter het totalitaire regime van stalinistisch Rusland. Zij lieten, met succes, zien dat een marxistische utopie principieel onmogelijk is, omdat de grote idealen ervan, zoals vrijheid en gelijkheid, met elkaar in strijd zijn, dus hoe meer je hebt van het ene ideaal, hoe minder je kunt hebben van een ander.

Het probleem was echter dat ze ook bepleitten dat zekerheid het slechtste is dat je kunt hebben. Stelligheid, zeiden ze, leidt tot tirannie. Daar hadden ze het mis en spraken ze zichzelf tegen. Hayek wist zeker dat vrijheid beter was dan slavernij, Popper was ervan overtuigd dat open maatschappijen beter waren dan hun gesloten tegendeel en Berlin beweerde dat negatieve vrijheid beter was dan positieve. Ze hielden zo stellig vol dat geen waarheid definitief is, dat daardoor het effect van hun werk, weliswaar onbedoeld, kracht verleende aan het principe van moreel relativisme.

Moreel relativisme is geen weerwoord van betekenis tegen hen die momenteel oorlogvoeren tegen het Westen en haar vrijheden. Als dit relativisme waar is, dan kan namelijk niets als werkelijk of absoluut verkeerd worden betiteld. Bij wijze van subjectief geloof mag ik dan vinden dat het ombrengen van burgers, het inzetten van

kinderen als menselijk schild en het gebruiken van jonge meisjes als slavin slecht is, maar vervolgens moet ik er mee akkoord gaan dat u de zaken anders ziet. U gelooft dat het een heilig imperatief is dat plaatsvindt tot meerdere glorie van God. Onze waarden zijn verschillend omdat onze wereldbeelden, in de woorden van Isaiah Berlin, ‘incommensurabel’ zijn. Het discours van moreel relativisme was wellicht overtuigend in de serene omgeving van Oxford gedurende de lange vrede die na de Tweede Wereldoorlog een halve eeuw standhield, maar het is volstrekt ontoereikend voor de uitdaging van nu.

Wat is dan het alternatief? Daarvoor moeten we terug reizen in de tijd naar de godsdienstoorlogen van na de Reformatie, in de zestiende en zeventiende eeuw. De katholieken en hugenoten vochten in Frankrijk tussen 1562 en 1598 een oorlog uit, die gevolgd werd door de vernietigende Dertigjarige Oorlog tussen 1618 en 1648. Er zijn opvallende parallellen tussen die tijd en het heden.

Net als nu begon de onrust ook toen met een revolutie in de informatietechnologie. De betreffende technologie was de boekdrukkunst, die Gutenberg halverwege de vijftiende eeuw had ontwikkeld. Vele uitvindingen hebben de wereld al veranderd, maar als de manier verandert waarop we informatie vastleggen en overdragen, dan zijn de repercussies daarvan meer systemisch: instituten en culturen worden getransformeerd en dat geldt zelfs voor de manier waarop mensen denken.

De nieuwe technologie maakte het makkelijker en goedkoper om in contact te komen met steeds verder gelegen gebieden. Het resultaat was een verspreiding van geletterdheid, een democratisering van de toegang tot kennis en daardoor een uitdaging aan het adres van alle bestaande machtshiërarchieën. Net als nu was ook destijds de primaire uitdrukkingvorm van die verandering religieus van aard: Luthers Reformatie, die begon toen hij op 31 oktober 1517 zijn 95 stellingen aan de deur van de Allerheiligenkerk in Wittenberg timmerde.

De meeste van de leerstellingen die Luther in de vroege 16^e eeuw uiteenzette, waren in essentie al twee eeuwen eerder geformuleerd door John Wycliffe in Oxford. De reden dat ze toen niet verspreid werden en ditmaal wel, was de impact van de boekdrukkunst zelf. Het eerste boek dat in gedrukte vorm wijdverspreid werd, was de Bijbel. Alleen al in Engeland zijn er tussen 1517 en 1640 naar schatting meer dan een miljoen bijbels en nieuwe testamenten gedrukt. Ook Luthers eigen vertaling werd via de drukpers overgedragen. Binnen vijftien dagen verscheen deze in heel Duitsland en binnen drie weken waren er in drie steden drukpersen die kopieën produceerden. In 1546 waren er in totaal niet minder dan 430 edities van zijn Bijbelvertalingen in druk verschenen.

Het gevolg daarvan was een godsdienstoorlog die een eeuw zou duren, een herindeling van de kaart van Europa, het begin van het einde van het Heilige Roomse Rijk en de geboorte van een nieuw politiek bestel, dat zich aandiende middels de Vrede van Westfalen in 1648 en gebaseerd was op soevereine natiestaten en een machts-evenwicht. Het is dit hele systeem dat, volgens *Wereldorde* van Henry Kissinger, momenteel bedreigd wordt.

Wat de boekdrukkunst betekende voor de Reformatie, betekent het internet voor de radicale politieke islam. Die verandert erdoor in een wereldwijde machtsfactor die in staat is om overal ter wereld terreur te zaaien en rekruten te werven. De extremisten hebben begrepen dat religie in vele opzichten gemaakt is voor de 21^e eeuw. Het is namelijk een meer wereldomvattende macht dan de natiestaat. Religieuze radicalen gebruiken verder de nieuwe elektronische media vernuftiger dan hun seculiere pendanten en ze hebben organisatiestructuren ontwikkeld die passen bij onze tijd.

Ori Brafman en Rod Beckstrom bepleitten in *The Starfish and the Spider* ('De zeester en de spin') dat de toekomst gedomineerd zal worden door organisaties zonder leiders. Zeesterren en spinnen hebben een vergelijkbare vorm, maar andere inwendige structuren. Als een spin onthoofd wordt, sterft hij, maar een zeester kan zich zelfs regenereren vanuit een enkele poot. Dat is precies wat er gebeurd is met Al Qaida en zijn vele troonopvolgers.

Het loont dus de moeite om terug te gaan naar de zeventiende eeuw om te bekijken wat toen een einde maakte aan de religieuze oorlogen, wat het begin inluidde van de moderne wereld en het Westen transformeerde in een bakken van beschaving, dat zowel China als het Ottomaanse Rijk inhaalde.

Met wapens win je oorlogen, maar alleen met ideeën win je de vrede. In het geval van de zeventiende eeuw kwamen de transformerende ideeën van een serie uitstekende denkers, zoals John Milton, Thomas Hobbes, Baruch Spinoza en John Locke. Elementaire principes in hun denken waren het sociale contract, de inperking van de staatsmacht, de doctrine van de tolerantie, de vrije wetenschap en het concept van mensenrechten.

Niet al deze denkers waren religieus. Hobbes en Spinoza werden in hun tijd zelfs gezien als uitgesproken atheïsten. Milton was een van de grote religieuze dichters en Locke was sociniaans christen. Desalniettemin ontleenden ze hun politieke ideeën alle vier aan de Hebreeuwse Bijbel. Een van hun belangrijkste principes, dat ook in de Koran terug te vinden is (*Al-Baqara 256*), is dat religie niet gepaard moet gaan met dwang.

Die principes staan vandaag de dag nog altijd overeind, maar er is één verschil tussen toen en nu. In de zeventiende eeuw werd de strijd in de eerste plaats gevoerd tegen de religieuze macht van de katholieke kerk – ten gunste van de secularisatie van de verschillende maatschappelijke domeinen. Nu is de revolutie, in elk geval in het Midden-Oosten, gericht tegen twee soorten secularisering. In de eerste plaats tegen het seculiere nationalisme van Nasser, Sadat en Mubarak in Egypte, Assad in Syrië en Saddam Hussein in Irak, regimes die alom als corrupt en onderdrukkend worden gezien. In de tweede plaats is de revolutie gericht tegen de seculiere cultuur van het Westen, die door traditionele ogen gezien decadent en materialistisch is en de ziel corrumpeert. Simpel gezegd: *De zeventiende eeuw werd gekenmerkt door de opkomst van secularisering. De eenentwintigste eeuw zal het begin zijn van een tijdperk van desecularisering.*

Om verschillende redenen zal de 21^e eeuw religieuzer zijn dan de 20^e. Om te beginnen is religie, meer dan natiestaten en bestaande

politieke instituten, aangepast op een wereld met directe wereldwijde communicatie, zoals we hierboven al gezien hebben.

Ten tweede, en dat zullen we gaan zien in het volgende hoofdstuk, zijn westerse maatschappijen er na de Tweede Wereldoorlog niet in geslaagd te voorzien in de meest fundamentele van alle menselijke behoeften: een identiteit. De grote geloven van de wereld bieden deze identiteit wel. Ze bieden betekenis, richting, een gedragscode en een set regels voor het morele en spirituele leven, in tegenstelling tot het liberale democratische Westen met zijn vrije markt.

Vooraf de abrahamitische monotheïsmen bieden gewone mensen – en per slot van rekening zijn de meesten van ons nu eenmaal gewone mensen – een besef van trots en verantwoordelijkheid. Een geloofsbelijdenis die ons vertelt dat we niet meer zijn dan zelfzuchtige genen die in principe op geen enkele manier anders zijn dan dieren, in een maatschappij waarin geld en succes de sterkste drijfveren zijn, in een universum dat om geen enkele reden begon te bestaan en daar ooit zonder reden mee zal ophouden, zal de menselijke verbeelding nooit zo sterk aanspreken als een belijdenis die ons vertelt dat we naar het evenbeeld van God gemaakt zijn in een universum dat hij in liefde geschapen heeft.

De derde reden heeft te maken met demografie. Geen enkel land in Europa heeft een geboortecijfer dat hoog genoeg is (2,1 kinderen per vrouw) om een stabiel bevolkingsaantal in stand te houden. Het Europese gemiddelde bereikte zelfs een dieptepunt van 1,47, waarna het inmiddels is gestegen naar 1,6 (een stijging die voor een groot deel wordt veroorzaakt door immigrantenpopulaties). Dit betekent dat de oorspronkelijke populaties van Europa allemaal langzaam maar zeker afnemen. Dat gat wordt opgevuld door immigranten en door de hoge geboortecijfers binnen etnische minderheidspopulaties.

Wereldwijd hebben de meeste religieuze groepen de hoogste geboortecijfers. In de loop van de komende halve eeuw zal een groot deel van de wereld daardoor te maken krijgen met radicaal andere religieuze samenstellingen, waarbij Europa vooropgaat, zo-

als Eric Kaufmann vaststelde in *Shall the Religious Inherit the Earth?* ('Zullen de gelovigen de aarde beërven?'). Het Westen, met de Verenigde Staten als unieke uitzondering, laat na te luisteren naar de darwinistische imperatief 'geef je genen door aan de volgende generatie'.

Dit alles betekent dat we niet langer onze ogen kunnen sluiten voor de taak waar we in de zeventiende eeuw feitelijk voor wegliepen. Wat katholieken en protestanten er destijds van weerhield elkaar te blijven vermoorden, was *dat religie afstand moest doen van macht*. De theologie die eigenlijk tot het conflict geleid had, werd, grotendeels, buiten beschouwing gelaten. Die theologie lag na deze oorlogen in een diepe slaaptoestand verzonken, als ingevroren DNA. Al vier eeuwen lang weten mensen dat religieuze leerstellingen in allerlei opzichten schadelijk kunnen zijn, maar nadat de macht uit religieuze handen was genomen, konden die leerstellingen weinig kwaad meer aanrichten.

Dat is niet langer meer het geval. In een wereld waarin de supermachten verzwakken, internationale organisaties steeds verder in zichzelf gekeerd raken, waarin we overspoeld worden door falende of gefaalde staten en waarin we blootstaan aan een hobbesiaanse chaos door burger- en stammenoorlogen, grijpen de religieuze extremisten de macht. Daardoor hebben we niet zoveel andere opties meer dan opnieuw de theologie te bekijken die om te beginnen leidt tot zulke gewelddadige conflicten. *Als we het theologische werk laten liggen, zullen we te maken krijgen met een voortzetting van de terreur die onze eeuw tot dusver gekenmerkt heeft, want die terreur kent geen ander natuurlijk einde.*

Deze terreur kan niet beëindigd worden met militaire middelen alleen. Dat maakt Moisés Naím zonder meer duidelijk in zijn standaardwerk *Het einde van macht*. Oorlogen, zo stelt hij, worden in toenemende mate asymmetrisch; grote legers strijden tegen kleinere, niet-traditionele krijgsmachten. Ook worden ze *steeds vaker gewonnen door de militair zwakkere partij*. Een onderzoek van Harvard heeft aangetoond dat de zwakkere partij, in de zin van aantallen soldaten en wapens, tussen 1800 en 1849 in 12 procent

van de gevallen zijn doel bereikte. Bij de oorlogen tussen 1950 en 1998 won de zwakkere partij in 55 procent van de gevallen. Daarop baseert Naím de conclusie dat ‘als natiestaten dezer dagen ten strijde trekken, groot militair machtsvertoon minder vermag dan ooit het geval was’.¹²

Het werk dat ons nu te doen staat, is theologisch van aard. Dat punt werd begin 2015 benoemd door de Egyptische president Abdel Fattah El-Sisi in een historische toespraak aan de Al-Azhar-universiteit. In een oproep tot een ‘religieuze revolutie’ zei hij: ‘De islamitische wereld raakt verscheurd, vernietigd, verspeeld. En we verspelen hem met onze eigen handen.’

Die uitdaging geldt niet alleen voor de islam, maar ook voor het judaïsme en het christendom. Op 1 november 1995 doodde een jonge Joodse student, Yigal Amir, de premier van Israël, Yitzhak Rabin. Amir zag Rabin als een gevaar voor de toekomst van de staat, vanwege het vredesproces waarin de premier betrokken was. Net als Baruch Goldstein, die 29 biddende moslims ombracht, was Amir universitair geschoold, religieus, en handelde hij vanuit een religieus principe. Goldstein geloofde, voor zover we daarnaar kunnen gissen, dat hij de opdracht om ervoor te zorgen ‘dat niets op aarde nog herinnert aan het volk van Amalek’ volvoerde. Dat volk staat in de Bijbel symbool voor het kwaad (Deut. 25:19). Amir zag Rabin als een *rodef*, een bedreiging voor het welzijn van anderen, of als een *moser*, een verrader van zijn volk. Ik geloof van ganser harte dat het judaïsme een religie van vrede is, maar niet iedereen interpreteert een religie op dezelfde manier. Niet een van de grote godsdiensten kan naar waarheid zeggen: ‘Door onze handen is nog nooit een druppel bloed gevloeid.’

Als joden, christenen en moslims moeten we erop voorbereid zijn de meest ongemakkelijke vragen te durven stellen. Wil de God van Abraham dat zijn volgelingen anderen vermoorden in zijn naam? Eist hij mensenoffers? Doen heilige oorlogen hem deugd? Wil hij dat we onze vijanden haten en dat we ongelovigen terroriseren? Hebben we onze heilige teksten correct gelezen? Wat zegt God tegen ons, hier en nu? We zijn dan misschien zelf geen profeten,

maar wel hun erfgenamen. Bovendien beschikken we nog altijd over de nodige raadgeving rondom deze rampzalige kwesties.

Waarom gebeurt dit juist nu? Omdat de wereld sneller verandert dan ooit eerder in de geschiedenis en, aangezien verandering desoriënterend werkt, leidt dat tot een gevoel van verlies en angst, dat snel kan omslaan in haat. Onze wereld wordt overspoeld door haat en die kan via het internet, dat weliswaar ook vele zegeningen met zich meebrengt, besmettelijk worden. Via sociale media kunnen we haat wereldwijd verspreiden. Via video's op YouTube van verbrandingen en onthoofdingen kunnen we wereldwijde invloed hebben.

De verveelvoudiging van het aantal beschikbare communicatiekanalen betekent dat we voor ons nieuws niet langer vertrouwen op de gevestigde kranten en omroepen. *Broadcasting* wordt verdreven door *narrowcasting*. Het verschil tussen die twee is dat *broadcasting*, de reguliere radio- en tv-uitzendingen, zich richt op een gemengd publiek en dat blootstelt aan een scala aan meningen. *Narrowcasting* richt zich daarentegen op een specifiek type publiek en brengt dat alleen de feiten en meningen die hun bestaande vooroordelen nog eens versterken. Daardoor raakt een publiek gefragmenteerd tot een hoeveelheid sekten van mensen die hetzelfde vinden.

Via internet wordt ook haat wereldwijd verspreid. Gebeurtenissen die in het verleden hooguit lokaal opgemerkt zouden zijn, zenden nu wereldwijde schokgolven uit. Als er ergens een provocatie plaatsvindt, kan die overall woede veroorzaken. Het is nog nooit zo makkelijk geweest om paranoia te scheppen en te communiceren. Als je communiceert met mensen die duizenden kilometers verderop zitten – en de feiten dus toch niet kunnen nagaan – dan is het een koud kunstje om een onbedoelde uitglijder neer te zetten als een moedwillige belediging.

Evenmin is het nog nooit zo makkelijk geweest om hele bevolkingsgroepen zo effectief te demoniseren. Er komen steeds weer nieuwe jihadisten en zelfmoordterroristen bij, onder meer door de

onophoudelijk aanhoudende stroom aan beelden waarin moslims worden vernederd door anderen. Die anderen worden vervolgens in de moslimoptiek de Grotere of Mindere Satan en kunnen dus zonder scrupules worden vermoord, omdat ze nu eenmaal gezien worden als de onderdrukker van het volk. Zelfs op een alledaags niveau heeft internet een *ontremmend effect*: het is makkelijker om digitaal grof te zijn tegen iemand dan in een werkelijke ontmoeting, want de interactie is op internet onpersoonlijk gemaakt. Als u met eigen ogen wilt zien welke gevolgen dit heeft, hoeft u maar een willekeurige reactiepagina op internet te bekijken. Daar neemt boosheid de plaats in van redelijkheid en achterklap die van argumenten. De beschaafdheid is er op sterven na dood en als die sterft, is de beschaving zelf in gevaar.

In het Westen hebben we de neiging om niet goed te begrijpen wat er op het moment gebeurt en waarom dat gebeurt. Dat komt doordat het Westen al sinds de achttiende eeuw, door middel van de markteconomie en de liberale democratie, een historisch ongebruikelijke manier van denken heeft voortgebracht en een specifiek persoonlijkheidstype. Dat persoonlijkheidstype is de *rationele actor*, die besluiten neemt op basis van individuele keuzevrijheid en de consequenties incalculeert. Voor de rationele actor is er geen probleem dat niet kan worden opgelost en geen conflict dat niet tot een goed einde gebracht kan worden. We hoeven alleen maar te gaan zitten, te brainstormen, alternatieve scenario's uit te werken en te kiezen voor de uitkomst die optimaal is voor alle betrokkenen.

Dit universum wordt geregeerd door *belangen*. Soms zijn die individueel, dan weer zijn ze collectief, maar het draait altijd om belangen. Wat ontbreekt is *identiteit*. Identiteit is altijd een groepsfenomeen. Het is beladen met geschiedenis, herinneringen, een besef van het verleden en de onrechtvaardigheden daarin en een aantal morele gevoelens die onafscheidelijk verbonden zijn met identiteit zoals loyaliteit, respect en eerbied. Die laatste zijn de drie deugden die juist ondermijnd worden door de markteconomie, de liberale democratische politiek en de cultuur van het individualisme. Ik hecht veel waarde aan de markteconomie en de liberale democrati-

sche politiek, maar ik vrees dat het Westen niet volledig begrijpt hoe sterk de krachten van haar tegenstanders zijn. Er spelen passies mee die dieper en sterker zijn dan het incalculeren van belangen ooit zou kunnen zijn. De rede alleen kan deze specifieke strijd nooit winnen. Het inroepen van de woorden 'vrijheid' en 'democratie' kan dat ook niet. Voor de een zijn dat overtuigende idealen, maar voor anderen zijn die woorden juist het probleem waartegen ze vechten, niet de oplossing die ze omarmen.

Om het betoog waar dit boek om draait zo eenvoudig mogelijk samen te vatten: er is een verband tussen geloof en geweld, maar dat is een zijdelings en geen direct verband. Waarom dat zo is, wordt uitgewerkt in hoofdstuk 2. Al is er dan geen direct verband tussen geloof en geweld, er is wel een ander en dieper verband tussen het abrahamitische monotheïsme en de drie religies die daaraan zijn ontsproten: het judaïsme, het christendom en de islam. Het naspeuren hiervan tot aan de wortels gebeurt in de hoofdstukken 3 tot en met 5. Daarin onderzoek ik de sociale en psychologische processen die leiden tot altruïstisch kwaad, waarvan geweld uit naam van God het belangrijkste voorbeeld vormt. In die hoofdstukken ligt de nadruk op antisemitisme; niet omdat dat de belangrijkste vorm van religieus gemotiveerde haat is, maar omdat dat de vorm is waarin we deze processen het duidelijkst aan het werk kunnen zien. Er zijn veel meer christelijke en islamitische slachtoffers van geweld dan joodse, zowel in de dagen van de kruistochten als tegenwoordig. Echter, door het antisemitisme aan een nauwkeurige blik te onderwerpen kunnen we de keten nagaan waarin angst verwordt tot haat die weer ontspoot in moorddadig geweld, dat voorbijgaat aan de ratio en zowel destructief als zelfdestructief wordt.

Het verband tussen judaïsme, christendom en islam is historisch gezien een giftige samenhang en ik tracht in dit boek te begrijpen waarom dat zo is. In deze hoofdstukken onderzoek ik daarom drie fenomenen: mentaliteit, mythe en broedertwist. Als eerste is er een

specifieke mentaliteit die altruïstisch kwaad mogelijk maakt, namelijk dualisme. Dat gaat niet altijd samen met monotheïsme, maar desalniettemin heeft het daarbinnen van tijd tot tijd een thuis gevonden. Ten tweede zijn er mythen die deze mentaliteit voeden en die zijn verbazingwekkend duurzaam en flexibel. Ze bewegen zich daardoor van de ene religie naar de andere en zelfs naar seculiere culturen. Ten derde is er de unieke relatie tussen de drie abrahamitische geloven waardoor ze op gespannen voet met elkaar zijn komen te staan.

Elk van hen veronderstelde namelijk dat de andere zouden verdwijnen. Hun aanhangers zouden zich namelijk ofwel bekeren, ofwel het primaat van het nieuwe geloof erkennen. Christenen verwachtten dat joden christelijk zouden worden, omdat de stichter van hun geloof een jood was. Moslims verwachtten dat joden en christenen wel moslims zouden worden, omdat het islamitisch geloof ook Abraham, Mozes, Jezus en elementen van hun onderwijs omvatte. Maar ze verdwenen niet. Er waren bekeerlingen, maar de meesten bleven bij hun bestaande geloof. Joden bleven joden. Christenen bleven christenen. Het resultaat hiervan is dat het jodanisme, het christendom en de islam alle drie uitgedaagd of zelfs bedreigd worden door het bestaan van de andere twee. Vrijwel nooit leidde dit tot problemen. Joden, christenen en moslims hebben in het grootste deel van hun historie vreedzaam zij aan zij geleefd, maar in tijden van intense turbulentie en spanning deed dit er ineens wel zeer veel toe.

Zoals ik in hoofdstuk 5 laat zien, is er een manier van denken die we kunnen herleiden tot een groep verhalen in het boek Genesis, die op zijn minst losjes worden gedeeld door alle drie de religies. Daar ligt de wortel van het probleem. Het is onmogelijk deze verhalen te negeren, maar het is wel zeer goed mogelijk om ze opnieuw te interpreteren. We kunnen zelfs nog verder gaan: *juist de teksten die aan de wortel van het probleem ten grondslag liggen, kunnen een oplossing bieden als ze juist worden geïnterpreteerd.* Dat vraagt echter om een radicaal andere manier van teksten lezen en dat is mogelijk door intens te luisteren naar de pure stem van het monotheïsme zelf.

Deel II van dit boek gaat over die andere manier van lezen. Ik bepleit daarin dat die verhalen meer te zeggen hebben dan er tot nu toe in is gelezen en dat veel van het religieus gemotiveerde geweld door de eeuwen heen is ontstaan doordat het niet gelukt is deze teksten te lezen in hun volle betekenis en uitdagende complexiteit. Deel III kijkt vervolgens naar de andere belangrijkste uitdagingen voor het abrahamitische monotheïsme in de eeuw van globalisering. Wat is ervoor nodig om de kinderen van Abraham – joden, christenen en moslims – naast elkaar in vrede te laten bestaan en wat riskeren we als dat mislukt?

Wat dit boek mogelijk heeft gemaakt is kennis van de transformatie die plaatsvond toen joden, christenen en moslims elkaar ontmoetten in hun volle menselijkheid.

In het geval van het jodendom en het christendom was de Holocaust hier de aanleiding toe. Het resultaat ervan was ontzagwekkend. Vandaag de dag, na een vervreemding die bijna twee millennia lang heeft standgehouden, ontmoeten joden en christenen elkaar veel meer als vrienden – of zelfs als ‘broeders’, in de woorden van recente pausen – dan als vijanden.

Dat geldt ook voor de islam. Toen ik dit boek aan het schrijven was, gebeurde er iets dat veel met me deed. Op vrijdag 9 januari 2015 liep een islamistische terrorist een koosjere supermarkt binnen en doodde daar vier joden die levensmiddelen voor de sabbat inkochten. Een islamitische medewerker, Lassana Bathily, zag wat er gebeurde en liet twintig joodse klanten, buiten het zicht van de schutter, schuilen in een koelcel, waarmee hij hun levens redde. Toen hij gecompimenteerd werd om zijn moed, antwoordde hij: ‘We zijn allemaal broeders. Het is geen kwestie van joden, christenen of moslims. We zaten allemaal in hetzelfde schuitje en we moesten elkaar uit de crisis helpen.’

Of kijk naar Malala Yousafzai, het Pakistaanse moslimmeisje dat tegen de Taliban vocht voor vrouwenrechten, een poging tot moord

overleefde en in 2014 de jongste persoon werd die ooit de Nobelprijs voor de Vrede kreeg toegewezen. Zowel Lassana als Malala horen bij de helden van onze tijd. Waar zij, net als miljoenen anderen, model voor staan, is het vermogen onze gedeelde menselijkheid door ons geloof te laten versterken en niet te laten beschadigen. Dat klinkt eenvoudig, maar de geschiedenis laat zien dat het dat niet is. Religieuze mensen die zich in de greep bevinden van sterke emoties – angst, pijn, ongerustheid, een gevoel van verlies en vernedering – ontmenselijken vaak hun tegenstanders, met vernietigende resultaten. Geloof is Gods roeping om zijn sporen te zien in het gelaat van de Ander. Daarvoor is echter een theologie van de Ander nodig en die bied ik in dit boek aan.

Het is allerminst toevallig dat de radicale gepolitiseerde religie zich juist in onze tijd zo verspreidt. De oorsprong daarvan ligt in een serie beslissingen die een halve eeuw geleden genomen werd en die leidde tot de schepping van een volledig netwerk van scholen en seminaries die gewijd zijn aan de stelling dat het liefhebben van God inhoudt dat je de vijanden van God haat. Het eindresultaat daarvan is een stortvloed aan chaos, geweld en vernietiging, waarin zowel daders als slachtoffers ten onder gaan. Wij moeten nu, met even grote toewijding, lessen geven over vrede, vergeving en liefde. Totdat onze wereldwijde instituten stelling nemen tegen het aanleren en prediken van haat, zullen al hun inspanningen om diplomatiek en militair tussenbeide te komen op niets uitlopen. Uiteindelijk ligt de verantwoordelijkheid bij ons. De wereld van morgen wordt gebouwd op wat we onze kinderen vandaag aanleren. Daar gaat dit boek over.

Het begint met de meest eenvoudige vraag: waarom zijn mensen eigenlijk zo gewelddadig?